

Т. А. БЕВЗ (Київ)

ПОЛІТИК І ВЧЕНИЙ

(До 120-річчя від дня народження Н. Я. Григорієва)

У контексті минулої та сучасної історії України важливе місце посідає знання про життя і долю відомих українських діячів. Багато імен із великого реєстру видатних історичних постатей України покриті мороком забуття. Особливо це стосується періоду визвольних змагань 1917—1920 рр., імен тих людей, які власними зусиллями творили українську державність, теоретичними працями обґрунтовували розуміння “держави” і “нації”, “автономії” і “федерації”, виробляли власну стратегію і тактику революції, відстоювали ідею української державності на з’їздах і конференціях, героїчно боролися за Українську Народну Республіку. До цієї когорти належить політичний та громадський діяч, історик, політолог, професор соціології, член УПСР, член Центральної Ради, міністр освіти уряду УНР Никифір Якович Григорієв.

Найбільш значимими працями Н. Григорієва, які опубліковані, є: “Народна влада на Україні” (К., 1922), “Підстави української національно-державної політики” (Прага—Берлін, 1923), “Українська боротьба за державу в роках 1917—20. 11. Чому українці не вдержали своєї держави” (Скрантон, 1934), “Підстави Української незалежної політики” (Детройт—Мішіген, 1939) та інші ¹, а також рукописи: “Українська націографія” (456 с.), “Держава” (477 с.) та інші ².

Никифір Якович Григорієв народився 9 лютого 1883 року в м. Буртах Черкаського повіту на Київщині.

Батько, Яків Корнійович Грек, рано залишився сиротою. Завдяки попу він навчався польської і слов’янської грамоти, що значно допомогло йому в майбутньому. Пізніше молодий Яків Грек був заарештований, як син миколаївського солдата, в Кантоністський дивізіон гармашів у Миколаєві. Саме у війську його було “перехрещено” із Грека в Григорієва.

У вісімнадцятирічному віці Якова було поранено і звільнено з військової служби з титулом “відставного бомбардира” ³. В місті Бурти на Київщині Яків Григорієв залишився назавжди і став учителем місцевої церковної школи. Никифір був 13 дитиною в сім’ї. Мати померла в 1886 році. Він самотужки пізнавав життя. З притаманною лише йому манерою описав Никифір у “Автобіографічному нарисі” своє сирітське дитинство, побут українського села кінця XIX початку XX століття, політичні події, які відбувалися в суспільстві і як вони відображалися на українському селянстві. Це були його “перші університети” в формуванні свідомості. Про ті роки він писав: “Сусідами у нас були з одного боку — бідні жиди, а з другого — незаможні люди, а з третього — “дуки”. З їх дітьми я товаришував. Через те, вже перші зародки моєї свідомості були одночасно соціальними й національними” ⁴.

У 1894 році Никифір Григорієв закінчив церковнопарафіяльну школу в м. Буртах і вступив до сільськогосподарської школи в м. Городищі Черкаського повіту.

У роки навчання Никифір подружився з Петром Кульчицьким. Н. Григоріїв захоплювався своїм другом, тому що той “найбільше за всіх перечитав книжок”. Він завжди читав, навіть під час лекцій. “Це мене, — писав Н. Григоріїв, — й захопило. Я також любив читати. Книжки ми читали запоем, які попадуться. Я перечитав більшість руських класиків, хоч і не все розумів. Найбільше врізалися в душу оповідання Гоголя, не пригадую, чиє оповідання про Б. Хмельницького (чи не Рогової?), роман Данилевського, Мордовця і навіть Сенкевича, хоч останній мав цілком протилежну гнусну мету”⁵. І тут Н. Григоріїв доходить висновку про те, що “все це було першим джерелом мого знайомства з українською старовиною й викликало симпатії до козаків, Січі, України”. Досить важко нам сьогодні усвідомлювати, що як так могло бути, що людина жила в Україні і нічого про неї не знала. І це було не в сиву давнину, а в останні роки XIX століття. “Спершу я навіть не знав, — напише згодом Н. Григоріїв, — що живу на Україні і разом з товаришами мріяв: “От як би нам на Україну поїхати”. Лише згодом на запитання одного з учнів до вчителя історії й географії, де Україна, одержали дивну відповідь: “України нет, а ми живьом на том месте, где она была”⁶.

Така відповідь не могла задовольнити, а учні прагнули знайти відповіді на питання, які їх хвилювали. Однак літератури, яка була в шкільній бібліотеці, не вистачало. Учні брали книги у приватній бібліотеці дружини управителя місцевої цукроварні, відомої народниці П'ятакової, матері відомих лідерів більшовизму в Україні.

У 1896 році Н. Григорієву довелося побувати в Києві в гостях у сестри. Там він зустрівся з старим дошкільним товаришем. За його протекцією Никифір попав “зайцем” за куліси театру М. Кропивницького, М. Садівського, П. Саксаганського. “Більше десяти вечорів, — згадував він, — переживав я надземне щастя насолоди великим мистецтвом та гордості, що “все там по-нашому”, “по-мужицькому”. Особливо врізався в тямки “Невольник””⁷. Таким шляхом йшов процес усвідомлення Н. Григорієва себе українцем.

Досить суттєво на формування його світогляду вплинула брошура Є. Чикаленка “Розмови про сільське господарство. Чорний пар та плodoзмін”. Написана вона українською мовою. Книга була прочитана для всіх учнів сільськогосподарської школи. Вони були в захваті, тому що, “перше, раз книжки про науку (не якісь там оповідання, анекдоти, сміховина, а справжня наука, яку нам так тяжко було довбати чужою панською мовою), раз такі книжки пишуться “нашою простою мовою”, то ця мова годиться не лише для буденних “мужицьких справ”, а й для вчених, вселюдських. Друге, коли ми не осилимо панської мови, то, виходить, можна науку здобувати й без неї. Третє, мова “простого народу” так само вживається ученими “панами”, як і “панська”. Отже: нема чого її соромиться. Тому й нам нема чого соромиться, що ми говоримо між собою “по-простому”, через те, що ніяк не привчимося до “панської””⁸.

Однак перше виразне політичне розуміння соціального й національного питання отримав Н. Григоріїв у 1897 році за допомогою нового однокласника Тараса Куделенка, сина українського політичного в'язня, висланого до Сибіру. Нового учня виганяли з кількох київських середніх шкіл за “неблагонадійність”. Він виріс в нелегально-революційному соціалістичному оточенні. Був фанатиком соціалізму й української самостійності з пелюшок. Навіть Тарасом названий на честь великого поета. Саме від нього Н. Григоріїв вперше довідався про поділ суспільства на класи — працюючих і буржуазію, про класову боротьбу, соціалістів, їх поділ на

марксистів і народників, “нікчемність марксівської теорії для аграрної країни”, брехню про концентрацію і т. п., соціальний та національний визиск, потребу повалити прокляте самодержавство, щоб на його руїнах створити вільне суспільство, де б український народ мав свою самостійну соціалістичну державу. Саме під впливом Т. Куделенка Н. Григоріїв здійснив і перші “революції — як національну, так і соціальну”.

Чимало матеріалу для пробудження національної свідомості отримав Никифір і його товариші від нового учителя і вихователя Андрія Андрійовича Романіка в 1899 р., який закінчив Харківську хліборобську школу. Він давав учням українські книги (твори І. Карпенка-Карого, українські альманахи і т. п.), а також організовував силами учнів українські вистави в шкільному інтернаті. Н. Григоріїв грав старшину в “По ревізії” та Галю в “Сім раз поганий”.

У 1900 році Н. Григоріїв закінчив хліборобську школу і рік перебував на практиці у Київському повіті, у господарстві пані Попової (Козаревичі—Дивер) в селі Козаревичах. Пропрацювавши рік, Никифір був звільнений за невміння доглядати за робітниками, невміння лаятись і т. п. В результаті він втратив будь-яке бажання працювати в поміщицьких маєтках, “як осередках визиску і гноблення”⁹. В описові практики, поданому в школу для одержання диплому, акцентував особливу увагу не на господарські справи, а на соціальні відносини.

У лютому 1902 року Никифір приїздить до Києва під час “контрактового ярмарку” для пошуків роботи. Поселився у свого шкільного товариша Ф. Литвина, який працював у “Киевском Обществе Сельского Хозяйства” під керівництвом відомого українського народника Тихона Івановича Осадчого. При допомозі Т. Осадчого Н. Григоріїв отримав роботу спочатку в бібліотеці Київського товариства Грамотності, де більше читав книги, ніж працював, а пізніше — в статистичному відділі управління Південно-Західними залізницями.

Т. Осадчий став духовним батьком Н. Григорієва. Він мріяв про виховання сільської інтелігенції, постачання для села учителів, агрономів, фельдшерів, лікарів і т. п. Соціологічні праці Т. Осадчого (“Общественный быт”) та оповідання (“На службе обществу”, “Діти землі”) пронизані мрією визволення селянства, його власною культурно-економічною самоорганізацією (артілей, кооперативів і т. п.). Про вплив Т. Осадчого Н. Григоріїв писав: “Його книга “На службе обществу” стала пороком моєї громадської свідомості. Його ідеал служіння народу, селу, мужикам — став моїм ідеалом”¹⁰.

Для розумного й корисного служіння народу треба було знання, особливо, знання суспільства. Н. Григоріїв студіював соціологію й етику; прослухав у Київському університеті приватний вечірній курс лекцій з історії й теорії моралі професора Г. І. Челпанова. Саме під його впливом була написана перша велика наукова робота Н. Григорієва “Мораль”.

Простудіював “Историю развития нравственного инстинкта” Сутерланда та “Систему морального сознания” Вольтмана, соціологію Гумпловича, слідував за соціологічними замітками Южакова в “Русском богатстве”, студіював Авенаріуса, Шопенгауера, Штірнера, Дж. Ст. Мілля, А. Сміта, Железнова та інших.

В квартирі Т. Осадчого вечорами відбувалися нелегальні збори високошкільної молоді різних політичних напрямів, обговорювалися актуальні питання. На цих вечірках Н. Григоріїв познайомився з народником І. Тютюнником та Рабіновичем, який приносив “есерівську” літературу. Все це давало матеріал для формування соціального світогляду. А націо-

нальні почуття формувалися під впливом брошури “Козацький батько Палій”, “Кіевской Старины” та театру М. Садовського. Саме під впливом театру Н. Григоріїв у 1903 році написав “малоросійську” драму з життя хліборобської школи, в якій навчався, і відніс її до “Кіевской Старины”. С. Єфремов вказав на деякі живі сцени драми, однак порадив попрацювати над вивченням української мови.

Працюючи в управлінні Південно-Західних залізниць, відвідував також дворічні вищі курси для урядовців управління. Паралельно, Н. Григоріїв разом з Г. Патинським підготувався до натурального іспиту й вступу до університету. Однак під впливом Т. І. Осадчого, який дорікав учням — вихідцям з села, що вони, здобувши вищу освіту, покидають село, “йдуть у міста і відриваються від народу, залишаючи його в темноті, злиднях і без інтелігентської допомоги”¹¹, відмовився від вступу. Причиною відмови від навчання в університеті стало ще й “тогочасне негативне відношення революційно-соціалістичного громадянства до “бюрократичної школи” і “схоластично-бюрократичної науки”, що стояла на послугах самодержавства, презирства до здобування дипломів “царської школи” і народницької пропаганди служіння народу”¹².

Незважаючи на такий крок, Н. Григоріїв зазначав: “Національна свідомість моя тоді ще була невиразною. Я знав, що існує окремий “малорусський народ”, який мав колись свою державу, але під натиском шляхетської Польщі злучився з Росією. Великоруський народ, як державний, витворив вищу культуру, а малоруський залишився позаду. Хто хоче служити бідному народові, мусить не гордувати його “малоросійською” культурою. Поскільки ж її не вистарчає для задоволення всіх потреб культурної людини, то необхідно вживати культури руської. Тому я не гордував, а навіть любив українську мову, театр, літературу, але не робив з того політичних висновків, гадаючи, що “Малоросія” віджила свій вік і залишилася тільки в мистецтві, а не в реальній політиці. Реальна ж політика в Росії має дбати про соціальне визволення всіх народів і створення вільної федерації громад, як національних, так і територіальних”¹³.

З таким рівнем національної свідомості Н. Григоріїв, витримавши іспит на учителя “русского языка” (найкращий предмет для пропаганди) у повітових міських школах, з 1904 року почав учителювати. Ідея була така: повіти — осередки життя сільського довкілля. Звідти краще впливати на село, виховуючи повітову й сільську адміністрацію. Розпочав свою діяльність у м. Сквирі. З цієї посади того ж року його перевели в Бердичів за те, що у день царських іменин (6 травня) на параді біля собору, беручи там участь як черговий учитель, під час співу “Боже, царя храни” демонстративно не зняв шапки.

В Бердичеві Н. Григоріїв активно включається в роботу місцевого відділу “Київського товариства грамотності” — єдиного легального товариства, де можна було здійснювати українську пропаганду. Під час революції 1905 року організував разом з іншими учителями повітовий учительський союз. Незважаючи на складну політичну обстановку, перший учительський з’їзд відбувся легально, він проходив у будинку Н. Я. Григорієва і під його впливом прийняв резолюцію з “вимогами української школи”. Без сумніву, такий захід не міг пройти повз увагу поліції.

І як наслідок, Н. Григорієва за “революційний дух та настрочування учителів проти начальства” було переведено в 1906 р. в м. Літин на Поділлі.

У Літині Никифір Якович продовжив активну діяльність, незважаючи ні на які погрози. Це було змістом його життя і відмовитися від цього він не міг і не хотів. Там від познайомився з активним російським соціалістом-револю-

ціонером Костянтином Аркадійовичем Томіліним, якого перевели в ту ж саму школу, що й Н. Григорієва, за ті ж самі “заслуги”. Зразу ж по приїзді вони організували бібліотеку “Київського товариства грамотності” і укомплектували її книгами “революційних видавництв та українськими”. Міський голова Білецький таємно їм в цьому допомагав. З ініціативи К. Томіліна організували нелегальні курси для тих, хто закінчив повітову школу з метою вивчення суспільно-політичних наук. На курсах Н. Григоріїв викладав історію України та історію українського визвольного руху. Громадська діяльність Н. Григорієва в Літині цим не обмежилася. Місцевих учителів він організував у таємний гурток для занять самоосвітою. Заняття проходили в його будинку. Тут читали і обговорювали як легальні, так і нелегальні твори Л. Толстого, М. Чернишевського, Г. Михайловського, К. Маркса, Д. Драгоманова, М. Грушевського, а також статті з журналів “Мир Божий”, “Русское богатство” та “Літературно-Наукового Вісника”.

Саме в літинський період починають виявлятися партійні вподобання Н. Григорієва. “Ознайомившись з програмами всіх партій, — підкреслював він, — я після довгих вагань, майже визубривши на пам’ять “Памятную книжку марксиста” — Чернишева, все ж таки схилився в бік соціалістів-революціонерів. До цього мене привабила перевага у соціалістів-революціонерів етичного елементу над матеріалістичним, висування наперед жертвенності, відсутність догматизму, ширший обхват суспільства (не лише пролетаріат, а й селянство та працююча інтелігенція), “селянський дух” в програмі, вища оцінка індивідуальності, краще розв’язання національного питання, ніж соц.-дем. і т. д.”¹⁴ Однак остаточного вибору Н. Григоріїв не робить, тому що “приналежність до партії уважав за велику честь і великий обов’язок, а тому боячись, що не в стані буду виконувати як слід всі повинності члена, до партії не вписувався, лише допомагав їм ззовні. Це не перешкоджало мені допомагати де в чому соціал-демократам та анархістам”¹⁵.

Саме в цей період остаточно скристалізувалася національна свідомість Н. Григорієва, і то під впливом не українців і не української літератури, а російської революційної літератури “народників”.

Твори письменників, як відомо, мають значний вплив на формування свідомості. Н. Григоріїв зазначав: “З українських письменників на кристалізацію мого світогляду, в першу чергу, вплинув В. Винниченко, особливо невеличким оповіданням “Дим”, та проф. М. Грушевський політичними статтями в “Літературно-Науковому Віснику”. Це були перші українці-політики, які заімпонували мені високим ступенем культурності; широтою політичного кругозору й глибиною людяності в аргументації. З ними не соромно було виступати перед найлютішими політично досвідченими руськими, жидівськими й польськими противниками.

Згодом О. Кобилянська зворушила мене своїм артистизмом, ідеалізмом, індивідуалізмом, аристократизмом духу, силою удосконалення самотності (“Царівна”); І. Франко — службою громаді (“Як смієш думати, про особисті втіхи, коли мільйони твого народу в неволі”); В. Стефаник — болючо-реальними, чарівно-гіркими малюнками так мені відомої селянської біди; М. Коцюбинський — яскравими образами революції; Л. Українка — ідеалізацією визвольного націоналізму; М. Драгоманов — науковим обґрунтуванням ідеології українського відродження”¹⁶. Це відношення й розуміння творчості українських письменників Н. Григоріїв намагався донести гуртківцям.

Гуртківці підтримували тісні зв’язки з учителями всього повіту і час від часу збиралися на нелегальні з’їзди. Сам Н. Григоріїв в 1906 році побу-

вав на літніх учительських курсах у Києві. Про цей період він згадував, як про час, коли була остаточно сформована його національна свідомість: “Есерівсько-українську свідомість, що остаточно сформувалася в р. 1905—1906, закріпило моє перебування в Києві р. 1906 на літніх учительських курсах, куди я поїхав із політичною метою. Накочувалася реакція. Треба було рятувати соціалістичні й українські позиції. Я й поїхав. Для пропаганди. Бо як учитель міської школи не мав потреби слухати курси для народних учителів. На курсах схопилася гаряча боротьба найрізномірніших політичних впливів: 1) русских і українців; 2) чорносотенців і соціалістів та 3) соціал-демократів і соціалістів-революціонерів”¹⁷.

Н. Григоріїв активно включився у політичне життя Києва того часу. Побував на багатьох легальних і нелегальних зборах. Слухав соціал-демократів (в Кадетському гаю під проводом Зелінського), прослухав курс соціалізму, що нелегально читався соціалістом-революціонером Орловим (псевдонім) у будинку Педагогічного Музею (на Фундуклеївській вулиці, де його переховував Лавриненко), головував на різних дискусійних зборах в тому ж Музеї, зокрема, під час диспуту між соціал-демократами та соціалістами-революціонерами, працював в українському гуртку під проводом Г. та О. Ковалькових, де бував і Б. Грінченко. На цих зібраннях вироблялися українські резолюції. До Літина Н. Григоріїв повернувся з курсів цілком самовизначеним національно й соціально. Почав виписувати “Раду”, “Літературно-Науковий Вісник”, “Рідний Край” і т. д.

Гурток Н. Григорієва в Літині розширив свою діяльність. До його роботи приєдналися члени нелегальних партій, включаючи анархістів. Його будинок перетворився в явочну квартиру. Та це тривало недовго. З наказу адміністрації “за неспокійну і підозрілу поведінку” Н. Григорієва в 1907 році переведено “під око начальства” в Кам’янець”¹⁸.

Кам’янецький період у його житті характеризується величезною активністю. Він учительював у вищій початковій школі, в якій викладав російську мову й історію; викладав історію (переважно України, всупереч установленим нормам — Т. Б.) на дворічних педагогічних курсах та в комерційній школі, в якій читав всесвітню та російську історію у вищих класах. Крім того, кілька років він викладав на літніх курсах педагогіки й методіку навчання рідної мови для народних учителів. Під час занять обґрунтував необхідність навчання українських дітей українською мовою. На курсах мав нагоду не лише спостерігати загальне революційне піднесення, а й легко використовувати його для національної пропаганди.

Разом з тим Никифір Якович таємно читав українською мовою публічні лекції та соціально-політичні, історичні, літературні та національні теми в Пушкінському народному домі та інших культурно-освітніх установах. У цьому велику допомогу надавав йому секретар кам’янецької “Просвіти” В. Сочинський. Сам Н. Григоріїв з часу свого приїзду в Кам’янець став одним із діяльних членів товариства “Просвіта” і незмінним членом правління, аж до її закриття. Він започаткував у “Просвіті” знамениті літературно-музичні вечірки, що стали вогнищем української пропаганди, особливо серед молоді.

Під час перебування в Кам’янці-Подільському розпочинається активна публіцистична й науково-літературна діяльність. У 1905 році Н. Григоріїв написав велике оповідання з життя сільської інтелігенції, яке відіслав на конкурс “Кіевской Старини”. Оповідання не було опубліковано.

У 1907 році вперше було надруковано в єдиній, на той час, українській газеті “Рада” кореспонденцію Н. Григорієва з Кам’янця-Подільського під назвою “Митарства подільської “Просвіти” або хождение української

мови по муках”. З того часу в “Раді” друкувалося багато статей, дописів, белетристики, творів Н. Григорієва під різними псевдонімами, а саме: Гр. Наш, “N”, Н.Г., Z, О-ко, Мінеша, “Подільянин”, “Камінчанин”, “Просвітянин” та іншими.

Крім того, під псевдонімом Гр. Наш друкувалися статті в “Світлі”, “Маякові” та “Подільських Новостях” на історичні, культурно-національні, політичні теми, а також белетристика.

У 1909—1910 роках написав свою відому роботу “Мораль” (Природа, зміст, історія та норми її), а в 1911 році Благодійне товариство видання дешевих і корисних книжок у Петрограді видало її.

З 1910 року Н. Григоріїв очолював в Кам’янці-Подільському місцевий нелегальний гурток Товариства українських поступовців (ТУП), який об’єднував у собі різні політичні течії. Пізніше гуртки об’єдналися в подільську групу ТУП. У 1915 році її очолював Н. Григоріїв. До її складу входили: В. Приходько, В. Сочинський, Л. Єврницький, П. Ведибіда, Ф. Когут, І. Бачинський та ін. Вони хоча й не симпатизували центральним державам, однак бажали поразки Росії, вважаючи, що тільки з-під її руїн можливе визволення поневолених нею народів ¹⁹.

Перша світова війна вимагала для війська нові сили. У квітні 1915 року Н. Григорієва забрали на військову службу. “Пішов я на службу з глибоким переконанням саботувати, готувати революцію” ²⁰, — напише він згодом.

Зиму 1916—1917 рр. Н. Григоріїв провів під Києвом у м. Броварах “на харчовому пункті постачання”. Про свої враження щодо побуту і настроїв у війську він написав цілий ряд статей, окремі з яких надрукував у “Промені”, що виходив під редакцією В. Винниченка (нелегально — Т. Б.).

Про Лютневу революцію Н. Григоріїв довідався 10 березня (ст.ст.) в Українському клубі “Родина” на Шевченківському святі. Інформація про події в Петрограді була надто скупою: у пресі нічого не друкувалося, зв’язку з Петроградом не було. На Шевченковому святі виступали С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська. На думку Н. Григорієва, “дуже елебно” і благонамірено ²¹. Його ж промова про необхідність рішучої боротьби за свої права, про потребу “залишити скиглення під час урочистих свят по тихих закутках і виступити одверто з певними вимогами перед усім світом, крикнути бодай на весь рот про ті кривди, які нам діються” ²², підтримки не знайшла. Та вже через кілька днів його слова й мрії знайшли своє відтворення в створенні Української Центральної Ради. Для зрушення української нації до самостійної революції треба було єдиного осередку, єдиного проводу, єдиної програми та єдиного плану чинності. Таким центром і стала Центральна Рада.

“Я подався до клубу “Родина”, — напише він згодом. — Там усе переродилося. Тихий шпиталь обернувся в галасливе огнище революційного життя” ²³.

Під впливом революційних подій Н. Григоріїв остаточно переїздить до Києва й активно включається в політичне життя.

Ідея національного консенсусу мобілізувала всі українські та проукраїнські громадсько-політичні сили в Україні на Українському Національному Конгресі, який закріпив статус Центральної Ради як єдиного українського центру. На Конгресі Н. Григорієва обрали від Поділля членом Центральної Ради. Його співчуття й прихильність до партії українських соціалістів-революціонерів перетворює його в члена партії.

У червні 1917 року Н. Григорієва обрали членом Малої Ради. Він відзначався активністю на засіданнях, відстоював свою власну точку зору.

Зокрема, досить чітку позицію він зайняв при розгляді питання про створення Генерального Секретаріату — уряду України. Никифір Якович зазначав, що, не порозумівшись із національними меншостями із самого початку створення Центральної Ради, її члени зробили велику помилку, яку здійснюють і далі. На думку Н. Григорієва, варто спочатку “осягнути се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства”²⁴. Він наполягав: “До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального Секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво”²⁵. І далі: “Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його”²⁶.

Примітним для членів Центральної Ради і суттєвим особисто для Н. Григорієва був його виступ на шостій сесії Української Центральної Ради 20 серпня (н. ст.) 1917 року з приводу Інструкції Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату. Його виступ був досить ґрунтовним і науково виваженим. Перш за все, він наголосив, що не народ для держави, а держава для народу. І тому держава повинна служити інтересам народу, коли ж вона не задовольняє цієї вимоги, то вона не потрібна. По-друге, він відзначив, що Національний Конгрес зробив велику помилку, задавивши голоси самостійників і відкинувши їх ідею і, “вирішивши наперед волю народу українського, став на шлях федерації, рішуче відкинувши думку про самостійність”. Таку свою позицію Н. Григорієв пояснював тим, що “цим предришенням волі нашого народу, цією нашою довірливістю скористувались росіяни і тепер ми мусимо боротись з ними нерівною зброєю” і тому треба хоч тепер дати волю агітації всім напрямам української думки. Водночас він відзначав, що російський народ як такий досі ще не виявив своєї політичної думки і не може бути мови про довір’я чи недовір’я цьому народові. Ведуть політику лише певні частини цього народу, певні партії. Їх політику знають, і тільки про довір’я до них може йти мова. Російські партії завжди закликали українців до довір’я, але самі їм не вірили. Підтвердженням цього і стала Інструкція. Тому, щоб боротися з ними однаковою зброєю — необхідно засвоїти їх тактику, підкреслював Н. Григорієв. Не потрібно ворогувати, але й не потрібно також висловлювати наперед своє довір’я. Живемо, як брати, проте торгуємося, як кадети²⁷.

Ґрунтуючись на знанні документів Російського Тимчасового уряду, Н. Григорієв в даному контексті використав висловлення І. Церетелі про те, що “національне самоозначення кінчається там, де починається роз’єднання демократій”. “Ця фраза гарна, — відзначав український соціаліст-революціонер, — але конкретний зміст в ній зовсім не великий, бо на кожному кроці до самоозначення можна висувати це “роз’єднання”²⁸. Далі він наголосив, що Петербурзький “Совет рабочих и солдатских депутатов” не злякався признати суверенне право кожного народу на цілковите державне відокремлення, а ми цього злякалися. “Нам кажуть, — підкреслював Н. Григорієв, — що “державознавці” не вважають можливим зробити того чи цього, що таке ніде не робилося. А ми скажемо, що ті люди, котрі творили нові державні форми, ніколи не радилися з “державознавцями”, які для нас є пророками чи оракулами²⁹. І далі з іронією Н. Григорієв запитував: “Не знати, по якому підручнику вчили” “державознавці” історію, бо учні ще з 1-ї класи знають, що Запоріжжя було на Катеринославщині і що це теж Україна, а юридична комісія зі всіма своїми Нольдами не знає цього”³⁰.

Продовжуючи піддавати критиці російських юристів, Н. Григорієв наголосив і на оцінці ними “Статуту Вищого управління Україною”: “Знавці державного права заявляли в Петрограді нашій делегації, що ніде вони не

находили прикладу створення такого статуту, якого домагається Генеральний Секретаріат. Треба було їм відповісти, — зазначив він, — “творяться нові форми життя, а коли в ваших книжках це не написано, то, панове державотворці, запишіть це собі”. Цієї же, Центральної Ради, також ніхто не затверджував: ми утворили її самочинно. І тепер нам не потрібні ніякі штемпелі. Авторитет Центральної Ради зріс по виданню I Універсалу, а по II Універсалі він починає падати. Інструкцію не можна прийняти”³¹. Н. Григоріїв досить вдало пояснює чому: “Коли б правительство не бралось вирішувати справу автономії практично, то можна б було задовольнитися принципіальним признанням автономії, але коли воно береться за практичне вирішення, то нехай же відразу вирішує так, як нам треба. Ми не хочемо тепер же творити автономію, ми хочемо і можемо її підготувати всіма способами, які нам здаються найкращими. Коли ми приймемо Інструкцію, то покажемо, що ми ще не доросли до політичного життя. Нам треба йти тим шляхом, котрим йшли наші учителі в цій справі — торгуватися”³². І на закінчення свого виступу він запропонував: “Поступімо так і передаймо справу в комісію, і хай вона тягне її так довго, як тягнула справу юридична нарада (мається на увазі юридична нарада Тимчасового уряду, яка працювала з вимогами української делегації досить тривалий час і врешті-решт визнала їх не придатними для задоволення — Т. Б.). Даймо цей необхідний папір до архіву, а самі творитимемо життя по своєму статуту, по нашому статуту, що авторитетніший від “цидулок” Уряду”³³. “Ми не відкидаємо інструкції, але вона здається нам непідходящою, як непідходящим здався тимчасовим діям наш статут”³⁴, — завершив Н. Григоріїв. Члени Центральної Ради пішли на компроміс і взяли “Інструкцію ...” до відома. Для державотворення це рішення суттєвих наслідків не мало, однак серйозно позначалося на моральному стані українства.

Никифір Григоріїв працював також і над українізацією війська. Його обрали Головою Ради солдатських депутатів Київського військового округу. Вагому роль для українського визвольного руху і українського державного будівництва відіграли Всеукраїнські військові з'їзди. Другий військовий з'їзд зібрався 18 червня 1917 року. Саме в той час Рада солдатських депутатів Київського військового округу, на який опиралася тогочасна російська влада в Україні, розкололася, тому що 22 червня Голова української секції Н. Григоріїв у двогодинній промові викрив недемократичність та імперіалістичність існування в Україні московської тимчасової влади й московського громадянства. Це було значним поштовхом для того, щоб Рада солдатських депутатів Київського військового округу перейшла повністю на сторону Центральної Ради. І в цьому, безумовно, певна заслуга і Н. Я. Григорієва.

З приводу своєї діяльності в цей період він писав: “Головування в Союзі Солдатських депутатів, членство в Українській Центральній Раді та Центральному Комітеті Української партії соціалістів-революціонерів, куди мене було кооптовано, після мого запису до партії — поставило мене в осередок всього революційного руху на Україні, як загального, так і українського. Після перемоги українських та більшовицьких військ над владою Тимчасового Уряду в жовтні в Києві я перейняв владу на Україні від представника Тимчасового Уряду комісара південного фронту штабс-капітана Миколи Григорієва і передав її голові Української Центральної Ради проф. М. Грушевському”³⁵.

Н. Григоріїв із гордістю писав: «Незабутня хвилина. Після більше ніж двохсот'ятидесятилітнього панування Москви над Україною, остання стала вільною. І першим юридичним держателем її влади став я, отой са-

мий селянський хлопець, що власними скривавленими руками заробляв на справляння власних “людяних” штанів»³⁶.

Беручи активну участь у роботі Центральної Ради, а також очолюючи Раду солдатських депутатів Київського військового округу, Н. Григоріїв намагався ще й практично допомагати своїми науковими роботами. Про це яскраво говорять факти. Як відомо, Никифір Якович працював також і у “Товаристві імені Павла Полуботка”, де відповідав за культурно-освітню роботу серед військових. З метою пропаганди національної самосвідомості він закінчив розпочату раніше “Історію України в народних піснях і думках”. Видавництво “Криниця” під керівництвом С. Березняка її видало в 1918 році. “Історія...” була швидко розповсюджена серед українських військових.

У січні 1918 р. Н. Григорієва затвердили на посаду міністра освіти Кабінету Міністрів В. Голубовича. На першому засіданні новоствореного уряду було висунуто програму “влада рад”. Для вироблення відповідного закону було обрано комісію в складі Н. Григорієва (голова), представника Київської Ради солдатських депутатів М. Любченка, члена Центрального Комітету І. Лимаря. Доручена справа мала для Н. Григорієва і науковий інтерес. Він був великим прихильником “влади рад” і довгий час працював над її теоретичною розробкою. Варто зазначити, що Н. Григоріїв не зміг до кінця розкрити свої можливості на посаді міністра освіти. Її вина в цьому не його. Під натиском радянських військ Центральна Рада і Рада Міністрів покинули Київ. Однак про свій від’їзд не попередили кількох міністрів, у тому числі і Н. Григорієва. Це пояснюється, насамперед, політичними вподобаннями, адже новостворений есерівський кабінет В. Голубовича складався переважно з правих членів УПСР, тоді як Н. Григоріїв належав до центру. Після повернення українського уряду до Києва Н. Григоріїв не ввійшов до складу нового кабінету. 29 квітня 1918 року Українська Центральна Рада внаслідок гетьманського перевороту перестала існувати.

Будучи багато років прихильником, а згодом і членом Української партії соціалістів-революціонерів, Н. Григоріїв після розгрому Центральної Ради виходить на перші позиції у партії. Передумовою цього були внутріпартійні стосунки. На IV з’їзді УПСР (13—16 травня 1918 р.) відбулося офіційне розмежування між членами партії. Проїшов цей з’їзд під знаком розколу партії. Одна частина членів партії створила організацію лівих У.С.Р., прийнявши назву “боротьбистів” (за органом “Боротьба”), а друга частина створила Організаційне Бюро центральної течії УПСР. Головою першого Організаційного Комітету було обрано Н. Григорієва. Члени центральної течії УПСР були впевнені, що фракційний поділ триватиме лише до найближчого партійного з’їзду, який затвердить правильність їхньої партійної позиції. Подальша діяльність центральної течії була спрямована на об’єднання обох політичних течій. У цій боротьбі неабияка роль належить і голові Організаційного Комітету центральної течії УПСР Н. Григорієву.

Коли розпочалося повстання проти гетьмана, Никифір Якович, ставши до практичної роботи, передав головування в Організаційному Бюро центральної течії О. Янкові.

У добу гетьманату Н. Григоріїв займав посаду завідуючого культурно-освітніми справами Київського губернського земства, в часи Директорії — завідуючого пресовою службою армії УНР. Потім, як пише Н. Григоріїв, «залишивши раніш разом із виходом соціалістів-революціонерів із влади головування в Інформаційному бюро Армії, я працював спершу в Кам’янці у видавництві “Дністер”, а після того, як більшовики натисли на нього, разом з членами Подільської Земської Управи В. При-

ходьком, А. Огородником і М. Кириленком перебрався на Галичину, де пробував налагодити видання книжок товариства “Дністер” та закупити партію галицьких українських підручників для подільських шкіл»³⁷.

З 1919 року був призначений виконуючим обов’язки міністра освіти, пізніше був товаришем міністра освіти. Катастрофа, що спіткала молоду Українську державу в 1919—1920 рр., стала причиною великої еміграції українців на Захід. І, в першу чергу, це була політична еміграція військових і цивільних осіб, які були причетні до державного будівництва.

У листопаді 1920 р. Никифір Якович разом із дружиною Ганною Петрівною та дев’ятирічним сином Мирославом назавжди покинув рідну українську землю. Місцем проживання родини Н. Григорієва була обрана Прага. Згодом саме Чехословацька Республіка стала найбільшим скупченням еміграційної української інтелігенції. Велика заслуга в організації українства за кордоном і продовженні боротьби за українське визволення належить Микиті Юхимовчу Шаповалу і Никифору Яковичу Григорієву.

В еміграції завдяки зусиллям, в першу чергу, М. Шаповала, а також Н. Григорієва було створено ряд вищих навчальних закладів. Координаційним центром був Український Громадський Комітет, де співзасновником і заступником став Н. Григорієв. Суттєву роль відіграв Н. Григорієв і при створенні Інституту громадознавства (Соціологічного інституту). Очолював відділ народознавства, кабінет села; керував політичним семінаром, який користувався великою популярністю. На нашу думку, найбільша заслуга Н. Григорієва в створенні і діяльності Українського Національного Музею-Архіву, збиранні матеріалів та збереженні їх для українського народу.

Історія створення і існування Музею-Архіву становить надзвичайно великий інтерес для українських істориків і загалом української історії, адже матеріали, зібрані співробітниками і його директором Н. Григорієвим, мають величезну цінність для історичної науки.

Музей-Архів було засновано при Українському Громадському Комітеті в 1923 році, а після ліквідації Комітету він увійшов до складу Соціологічного інституту. В Архіві зберігалася велика кількість документів і предметів українського відродження і визвольного руху, а також східноєвропейської революції. Ці документи збирала, розробляла і систематизувала комісія на чолі з Н. Григорієвим. Слід наголосити, що Музей-Архів роботу розпочав без будь-яких коштів.

Никифір Якович завжди усвідомлював, що наука повинна бути тісно пов’язаною з реальним життям. Він завжди прагнув до втілення своїх теоретичних висновків і наукових ідей. У центрі його наукових досліджень була держава, суспільство. Його постійно турбували події, що відбувалися в Україні. Невтомний борець шукав шляхів повернення Україні самостійності, незалежності. І для цього, безперечно, необхідно було здійснити соціологічний аналіз суспільства, дати оцінку його складових сил, зв’язків, функцій. Саме над цими проблемами він працював у Соціологічному інституті.

У грудні 1929 року в житті Н. Я. Григорієва відбулася важлива подія. Йому було присуджено ступінь доктора соціології. В “Справі про надання ступеня доктора соціології Н. Я. Григорієву” відзначається, що до «науково-літературної праці став року 1907. Протягом 1907—1929 рр. виявив надзвичайну працьовитість, наслідком якої є: 1. Твори літературні: “За ідею”, історичні оповідання; 2. Студії соціологічні: “Мораль. Її генезис, єство, поняття” (підручник), “Свідомість і поведінка” (нарис з теорії поведінки людини), “Теорія держави” — науково-критичний дослід про

форми організації і функції держави, “Історія державних теорій”; 3. Студії історичні: “Історія українського народу”, “Історія України в народних піснях”, “Навчання історії в школі”; 4. Студії соціально-політичні: “Народна влада на Україні”, “Визволення всіх трудящих”, “Два світогляди”, “Фатальна помилка революції” і багато інших»³⁸. “Справа” дає також характеристики Н. Григорієва: “Як довголітній педагог, практичний суспільний діяч, учасник організації української культурної праці в ЧСР, а зокрема — двох високих і двох середніх українських шкіл в ЧСР, як керівник спеціального Українського Робітничого Університету і директор Українського Національного Музею-Архіву Н. Я. Григоріїв силою своїх здібностей і довголітньої праці став визначним чинником українського культурного і політичного процесів в добі відродження України, визначившись на полі науки і суспільного життя як учений соціолог в царині історії і дослідник норм поведінки людей, і як активний політичний діяч і організатор”³⁹. Оцінюючи більш як 20-літню літературно-наукову працю Н. Я. Григорієва, працю історика і соціолога, а також працю його як практичного соціолога в галузі педагогічній, громадсько-культурній і політичній, Наукова Рада Українського Соціологічного інституту констатувала, що “в особі Н. Я. Григорієва українська культура придбала визначного діяча в області теоретичної соціології і конкретних суспільних наук (теорії, етики, педагогіки, історії і політики), який опрацьовує самостійно, цілком орудуючи науковим методом, ще мало розроблене українцями поле науки (соціології), виготовивши твори визначної наукової вартості. З другого боку, як практичний громадський діяч в добі відродження України і організації її культури Н. Я. Григоріїв спричинився до здвигнення українського шкільництва взагалі, а зокрема, перших вільних українських високих шкіл, наукових установ, чим заслужився перед українською культурою”⁴⁰. Враховуючи всі ці заслуги, Вчена Рада ухвалила присвоїти Н. Я. Григорієву ступінь доктора соціології. 26 червня 1930 року Наукова Рада заслухала доповідь Н. Я. Григорієва на тему “Соціологічне розуміння держави” і вручила йому докторський диплом як свідоцтво його заслуг перед українською наукою і культурою.

25 лютого 1933 року святкували 50-літній ювілей з дня народження Никифора Яковича Григорієва і 30-літній — його літературної, громадської та політичної діяльності. Свято відбулося при досить численній кількості товаришів, приятелів та гостей. На святі директор Соціологічного інституту, професор Л. Білецький, охарактеризував наукову працю ювіляра, А. Животко окреслив його світогляд, а П. Паливода — політичну і громадську діяльність Н. Григорієва. Привітати ювіляра прийшло чимало представників різних партій. Надійшли вітання з Галичини, Прикарпаття, України, Канади, а також від чехословацьких організацій. Вітальні листівки мають глибокий зміст, вони показують особистість Н. Григорієва, його характерні риси, а також висвітлюють його участь у громадсько-політичному житті. Звертаючись до ювіляра, Український Громадський Видавничий Фонд відзначав, що “пройдена тобою нива громадської діяльності довга й терниста, але ти, шановний ювілянте, пройшов її певно, не схибнувши, бо вірив, що твій шлях веде українські працюючі маси до кращого майбутнього. За все dokonane тобою, за твоєю громадською відвагою в боротьбі за кращу долю українського народу ми певні, що сердечно подякує тебе свідомий український народ, як і ми сьогодні”⁴¹.

Варто зазначити, що наукові праці Н. Григорієва користувалися величезною популярністю: “Робітнича академія в своїй чинності на Підкар-

паттю користується витворами праці Високоповажного Ювілянта. Його наукові праці з суспільних ділянок дають можливість нам успішніше вести освіту серед робітничо-селянських мас, а самим робітникам та селянам безпосередньо пізнавати наукову правду про суспільні явища”⁴².

Взагалі “довголітня праця Н. Я. Григорієва, праця творча, дала великі здобутки, підсилила трудові маси в їх визвольних змаганнях”,⁴³ — відзначалося у вітальному листі С. Довгаля.

В еміграційний період були написані і вийшли друком цілий ряд наукових праць Н. Григорієва про державу, націю, соціалізм, націоналізм, міжнародну політику, політичні партії та інші актуальні суспільні і політичні теми. Полемізуючи з видатним російським і американським вченим П. Сорокіним, він наголошував, що “... наведене проф. Сорокіним означення держави не виявляє ества держави, не вказує тих властивостей, якими вона вирізняється від інших суспільних організацій. Мало вказати певні властивості держави, необхідно вказати саме ті, якими вона відрізняється від інших суспільних скупчень. Тоді уява про державу буде ясною”⁴⁴.

На його думку, держава — це соціальна організація, що виконує вище (домініальне) право володіння на певну територію, організовує в межах її серед населення порядок, захищає і використовує цю територію по своїй волі. Таким чином, на думку Н. Григорієва, держава як соціальне організоване скупчення відрізняється від усіх скупчень, власне, однією рисою — вона самостійно розпоряджається певною частиною поверхні землі без згоди як інших народів, так і оселеного на цій території населення.

Н. Я. Григорієв ідеальною формою влади для України вважав народовладдя. В центрі уваги його наукових пошуків були нація, революція, держава, народоправство. Через усі його наукові праці червоною ниткою проходить ідея влади трудового народу — влади рад, народної влади. Єдиною історично-традиційною формою влади українського народу, на думку Н. Григорієва, є ради. В його працях наголошується, що українська нація — нація трудова.

Наукові праці вченого з суспільних проблем давали можливість здійснювати освіту серед робітників і селян, а самі робітники і селяни могли безпосередньо пізнавати наукову правду про суспільні явища.

Варто наголосити, що попри певні досягнення еміграційний період в житті Н. Григорієва був постійною боротьбою за виживання. А тому перебування на еміграції надзвичайно збільшило його суспільний досвід, загострило недовір'я до людей, вивітрило “романтизм”, скріпило критицизм, а наукова праця в Українському Соціологічному інституті не лише відновила й поглибила здобутки з передреволюційних студій суспільства, а й дала йому багатий матеріал та зручні перевірені способи самостійного аналізу й синтезу минулого та сучасного заради досконалішого конструювання майбутнього⁴⁵.

Невідомо з яких причин і яким чином Никифір Якович покинув Чехословаччину і переїхав до Сполучених Штатів Америки сам, без сім'ї. Працював Н. Григорієв в Українському Робітничому Союзі — асекуративному товаристві. На отримання візи на постійний побут і громадянство Н. Григорієву знадобився цілий рік. 25 липня 1940 року він отримав візу і почав клопотати про перевезення родини.

У 1948 році родина Н. Григорієва переїхала до Америки. З 1949 року Н. Я. Григорієв працював керівником українського відділу “Голосу Америки”. Впродовж 1938—1940 рр. були опубліковані його праці “Основи націопізнання”, “Державознавство”, “Соціалізм і національна справа”, “Спогади руїтника”, “Весна української революції” та “Українська на-

ціональна вдача”. “Українська національна вдача” (1940) — це найпізніша праця Н. Григорієва, яка є сьогодні в Україні. Цілком ймовірно, що й після цього з’являлися праці Н. Григорієва.

У 1953 році його не стало.

Життя і діяльність Н. Григорієва — це типовий приклад життя національно свідомого, політично активного українського інтелігента періоду визвольних змагань. Впродовж свого життя в діяльності і наукових творах він відстоював ідеї народу, української державності та ідеї народоправства.

Як вчений Н. Григорієв завжди йшов своїм власним незвіданим шляхом. Його праці відзначаються самобутністю, їх не можна сплутати з працями інших авторів. Їх вирізняє глибокий аналіз, вираженість, значний фактичний матеріал, цікаві соціологічні дослідження, полеміка з видатними світовими вченими.

Не всі наукові погляди Н. Григорієва витримали перевірку часом, де в чому він помилявся. Однак це не применшує того, що він зробив для української науки. Він повинен зайняти гідне місце у вітчизняній історичній, політологічній і соціологічній науці. Його теоретичні і історичні праці не втратили свого значення й у наш час.

Усе своє свідоме життя Никифір Якович Григорієв провів у боротьбі. Весь час і сили, думки й мрії віддав на боротьбу за свободу. Його ім’я гідне уваги та поваги і заслуговує на повернення із забуття. Такими людьми повинна гордитися Україна.

¹ Григорієв Н. Якої республіки треба бідним людям? — К., 1917; його ж. Хто ми і що нам треба? — К., 1917; його ж. Фатальна помилка революції. — Прага, 1921; його ж. Спогади “Руїнника” про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1938; його ж. Державознавство. Т. 1. Історія державотворення і державопізнання. Ч. 1—2. Старосвітська доба та переходова. — Прага, 1936; його ж. Підстави Української незалежної політики. — Детройт — Мішіген, 1939.

² Григорієв Н. Державознавство. — Т. 1 (504 с.); його ж. Державознавство. — Т. 2 (445 с.); його ж. Державознавство. Критика сучасних державних теорій (200 с.); його ж. Соціологічне розуміння держави (112 с.); його ж. Українська національно-державна традиція (247 с.) // ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2., спр. 1.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

⁴ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — № 3. — С. 8.

⁵ Там само. — Ч. 5. — С. 14.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1.

¹⁰ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 6. — С. 13.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв.

¹² Там само.

¹³ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 6. — С. 14.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 15.

¹⁶ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. — 1933. — Ч. 7. — С. 15.

¹⁷ Там само. — С. 14.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв.

¹⁹ Див.: Григорієв Н. Спогади “Руїнника” про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату. — Львів, 1938. — С. 9.

²⁰ Там само. — С. 17.

²¹ Там само. — С. 79.

²² Там само.

²³ Там само. — С. 80.

²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 119.

- ²⁵ Там само.
²⁶ Там само.
²⁷ Див.: Там само. — С. 230.
²⁸ Там само. — С. 231.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само.
³¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — 1928. — С. 324.
³² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 231.
³³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — 1928. — С. 324.
³⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 231.
³⁵ Там само.
³⁶ Там само.
³⁷ Трудова Україна. — 1932. — Ч. 9. — С. 12.
³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3793, оп. 1, спр. 160, арк. 3.
³⁹ Там само.
⁴⁰ Там само. — Арк. 8.
⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3562, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
⁴² Там само. — Арк. 14.
⁴³ Там само. — Арк. 15.
⁴⁴ Там само. — Спр. 12 а, арк. 84 зв.
⁴⁵ Там само.

